

Anikina I. V. Official person's names in the agricultural vocabulary of the Russian language XVI–XVII centuries.

The article lexical-semantic analysis of official person's names who perform different types of field work in agriculture vocabulary of Russian XVI–XVII century. Identified innovation as a part of the vocabulary of Russian agricultural research period.

Keywords: *names of official person, secondary nomination, innovation.*

В. Б. Задорожний
Інститут мовознавства імені О. О. Потебні
НАН України

АКЦЕНТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ В ЕТИМОЛОГІЧНИХ СТУДІЯХ

Стаття являє собою спробу показати, як аналіз акцентних процесів, що відбуваються (чи відбувалися) в системі українського дієслова, може стати допоміжним і навіть визначальним фактором в етимологічних дослідженнях. Конкретному етимологічному аналізу підлягають у статті слова **обідати** і **снідати**, що мають етимологічно єдиний корінь, однак визначальним для дослідження є пошук нової методології. Семантико-словотвірний аналіз дієслів виявляє особливу продуктивність у зв'язку з їхньою видотвірною діяльністю, супроводжуваною, у свою чергу, закономірними акцентними змінами.

Ключові слова: *акцентні перетворення, видові відношення, доконаний / недоконаний вид, наголос (кореневий, суфіксальний), словотвірний ланцюжок.*

Український народ має таку примовку: “Снідала – обідала – раз їла, полуднувала-підвечіркувала – два їла, вечеряла-повечіркувала – три їла”. В українській народній традиції щоденного споживання їжі справді був режим триразового харчування. Відповідно до цього в українській мові є три дієслова на позначення процесу приймання їжі в різний час: *снsдати*, *обсдати*, *вечтряти*. На нашу думку, цікавою є словотвірна історія цих слів як слів власне української мови з властивими їм у ній значеннями. Тим часом із цих слів тільки дієслово *снідати* має певне етимологічне тлумачення, див.: *снsдати* ... др. *сънhдати* “їсти”, *сънhсти* “з’їсти” ... стсл. *сънhдати* “їсти”, *сънhсти* “з’їсти”; – псл. *сънĕдати*, *сънĕсти* “тс”, утворені з префікса *сън-* – “з” і дієслова *jĕsti*, *jĕdati* “їсти” [3, т. 5, с. 335]. Гадаємо, що на підставі запропонованої етимології можна говорити тільки про певні етимологічні зв’язки між вказаними утвореннями. Історія ж власне українського слова *снsдати* “їсти вранці, з’їдати сніданок” // “їсти що-небудь уранці на сніданок” [10, т. 9, с. 426] при цьому, на нашу думку, залишається нез’ясованою, принаймні не до кінця з’ясованою.

Дієслово *обідати* зовсім не має етимологічного тлумачення; натомість маємо таку етимологію іменника *обід*, див.: *обсд* ... стсл. *обhдъ*; – псл. *обĕдъ*, утворене за допомогою префікса (прийменника) *об-* від дієслівної основи *ĕd-*

“їсти” [3, т. 4, с. 133–134]. Чи треба це розуміти так, що дієслово *obsdatи* походить від іменника *obsd*? Ми вважаємо, що, навпаки, іменник *obid* “споживання їжі серед дня, між сніданком і вечерею” [10, т. 5, с. 503] є типовим віддієслівним утворенням від дієслова *obsdatи* “споживати їжу серед дня, між сніданням і вечерею; їсти обід” [Там само]. Дієслово *вечеряти* є етимологічно прозорим утворенням від іменника *вечір* [див.: 3, т. 1, с. 366]. Однак його історія в українській мові теж є дуже цікавою. Саме з нього ми почнемо свій аналіз, оскільки сподіваємося при цьому виявити ті мовні явища, що дозволять нам докладно пояснити спосіб утворення та особливості семантичного розвитку семантично близьких йому слів української мови *снідати* і *обідати*.

Слово *вечеряти* належить до утворень давнього часу; уже старослов'янська мова знає його з властивим йому значенням, див.: *вечер"ти* [12, с. 114]; це саме стосується мови давньоруської, див.: *вечер"ти* = *вечерати*, *вечер"ю* [11, т. 1, с. 252]. Для нас важливо відзначити насамперед той факт, що первісно це дієслово було суфіксальнонаголошеним, див.: “...оуготъвай, что вечерзю, и препозсався служб ми, дјндеже змъ и піо. и потјмъ яси и пітши ты” [1, с. 1384]. У староукраїнській книжній мові цей факт засвідчений вже лексикографічно, див.: *вечерзю* [7, с. 433]. Таким чином, суть еволюційних змін, що зазнало це дієслово на власне українському мовному ґрунті, полягає в розвитку ним кореневого наголошення замість первісного суфіксального. Безперечно, що це не могло статися шляхом простого механічного зміщення наголосу. Очевидно, за цим слід бачити якийсь процес моворозвитку, що спричинився до такого роду акцентного перетворення слова. Процес пересунення наголосу з кореня на суфікс і навпаки в дієсловах із класифікаційним суфіксом *-а-* ми досліджували в кількох своїх публікаціях [див.: 5, с. 56–64; 6, с. 354–360], тому зараз обмежимося лише схематичним відтворенням його на прикладі аналізованого тут слова. Саме тут і з'ясовується новизна й оригінальність підходу до проблеми, оскільки ми спробуємо показати, як можна результативно до етимологічного аналізу групи словотвірної й семантично об'єднаних слів застосовувати дані з арсеналу іншої мовознавчої дисципліни – акцентології. Переконаливість нашого підходу до аналізу мовних фактів дасть змогу і в інших подібних лексико-семантичних групах застосовувати здобуті результати як нову аналітичну методологію. тож перейдімо до лексичної конкретики.

Кореневе дієслово кол. *вечерзти*, маючи значення недоконаного виду, було початковим у словотвірному ланцюжку видових словоформ. Після префіксації префіксальні утворення від нього набувають значення доконаного виду, напр.: *повечерзти*. Наступним етапом розвитку видових відношень має бути утворення за допомогою суфікса словоформи

недоконаного виду другого ступеня за зразком, наприклад, *дмехати* (недок. вид. 1-го ступеня) → *роздмехати* (док. вид) → *роздмухѣти* (недок. вид 2-го ступеня), однак кореневе дієслово *вечерзти*, на відміну від кореневонаголошеного *дмехати*, є суфіксальнонаголошеним. Здається, що утворення словоформи недоконаного виду в цьому словотвірному ланцюжку є неможливим. У сучасній українській мові цей ланцюжок має такий вигляд, напр.: *вечтрати* (недок. вид 1-го ступеня) → *довечтрати* (док. вид) → *довечтрювати* (недок. вид. 2-го ступеня), тобто в ролі словоформи недоконаного виду 2-го ступеня виступає дієслівне утворення з суфіксом *-ува-* (*-юва-*). Тому сучасна мова утворює такі регулярні видові пари, напр.: *довечтрювати* – *довечтрюю*, *довечтрюєш*, недок.; *довечтрати* – *довечтряю*, *довечтряєш*, док. [10, т. 2, с. 333], *підвечтрювати* – *підвечтрюю*, *підвечтрюєш*, недок., *підвечтрати* – *підвечтряю*, *підвечтряєш*, док. [10, т. 6, с. 403] тощо. Не так було в українській мові давнішого періоду. Головним словотвірним засобом утворення словоформ недоконаного виду 2-го ступеня був наголошений суфікс *-а-*. Таким чином, префіксальні утворення від суфіксальнонаголошеного кол. *вечерзти* типу *довечерзти*, *підвечерзти*, *повечерзти* та ін. насправді поєднували в собі обидва видові значення на тій стадії розвитку української мови, коли, власне, дієслівна категорія виду в граматичній системі мови тільки зароджувалася, а різні дієслівні словоформи виражали часокількісні характеристики дієслівної дії. Це був той стан свідомості, що сприймав дію розгорнуто, картинно, як багаторазове повторення її. Це відбилося, зокрема, у тавтологічних словосполучках народної мови типу *квилбти* – *проквилзти*, *клькати* – *покликѣти*, *гулзти* – *погулзти*, *гадѣти* – *погадѣти* тощо. В усіх таких випадках суфіксальнонаголошені префіксальні утворення означали тривалу повторювану незавершену дію, тобто мали видове значення недоконаного виду.

Звичайно, із розвитком дієслівної категорії виду префіксальні дієслівні утворення типу *повечерзти*, що містили в собі в зародку обидва видові значення, не могли довго співіснувати. Саме тому наприкінці XVIII ст. в українській мові активізуються кореневонаголошені дієслівні утворення з суфіксом *-ува-* (*-юва-*), що з того часу став головним словотвірним засобом утворення словоформ недоконаного виду. “Словарь української мови” фіксує вже як регулярні видові пари утворення типу *підвечтрювати* – *підвечтрюю*, *підвечтрюєш*, док. в. *підвечтрати* – *підвечтряю*, *підвечтряєш* [9, т. 3, с. 160]. Що стосується наголошення словоформи доконаного виду, то тут воно, як бачимо, уже нове, кореневе. Кореневим у цьому джерелі вже є й наголошення самого твірного, див.: *вечтрати* – *вечтряю*, *вечтряєш* [9, т. 1, с. 143], – очевидно, процес акцентних перетворень на той час у цих утвореннях вже в основному завершився. Проте – тільки в основному,

оскільки це джерело містить ще характерні сліди колишнього акцентного стану цих утворень. Показовим при цьому є той факт, що колишнє суфіксальне наголошення довше затрималося саме в префіксальних утвореннях, оскільки саме для них були важливим їхні видові значення, див.: *довечтрати* – *довечерзю*, *довечерзеш* [9, т. 1, с. 402], *повечтрати* – *повечерзю*, *повечерзеш* [9, т. 3, с. 210].

І нарешті, найголовніше: як сталося остаточне перетворення первісно суфіксальнонаголошеного *вечерзти* на кореневонаголошене *вечтрати*? Гадаємо, хитання між двома цими акцентними типами тут могло з'явитися ще тоді, коли постала потреба в увіразненні видових значень префіксальних утворень типу *повечерзти* тощо. Суфіксальнонаголошені словоформи для цієї нової ролі в оновлюваній граматичній системі мови виявилися безплідними. Разом із цим у цьому словотвірному гнізді після активізації словоформ із суфіксом *-ува-* (*-юва-*) загальна кількість кореневонаголошених утворень усе зростала. Так для завдань подальшого моворозвитку кореневий акцентний тип виявився перспективнішим – і він переміг.

Звичайно, поза всяким сумнівом, що сучасне українське *снєдати* перебуває в тісному семантичному зв'язку з, наприклад, старослов'янським *сньдати* “з'їдати, пожирати”, перен[осне] “винищувати, розоряти, знищувати” [12, с. 662] і є прямим спадкоємцем давньоруського *сньдати*, *сньдаю* “їсти, поїдати; розоряти”, “знищувати” [11, т. 3, с. 781]. Однак усе ж таки відмінності між ними в семантиці аж надто помітні. Очевидно, сучасне українське *снєдати* відбуло тривалу еволюцію, щоб набути того значення, яке воно має сьогодні. Насамперед зазначимо, що, на нашу думку, його первісне значення треба трактувати не як “їсти”, а як “з'їдати”, – гадаємо, вже саме морфологічне оформлення слова промовляє за це. Таке уточнення нам видається конче потрібним з огляду на те, що воно дає нам змогу встановити первісне наголошення цього слова. Здається, можна не сумніватися в тому, що воно було суфіксальним; пор. сучасне українське *з'їдѣти* – *з'їдѣю*, *з'їдѣеш*. До речі, реконструйовані праслов'янські словоформи *сньдати* і *сньдѣти* зі словотвірного погляду були аналогами українських *з'їдѣти* і *з'їсти*. Тим часом наше припущення про первісно суфіксальне наголошення дієслова *снєдати* має підтвердження, див.: “Гїре вамъ, кнѣзници и фарїсте, лицемѣри, Ако снѣдѣте дїмы вдовѣць, и винїю далтче молитвы творѣще” [1, с. 1316]. Цікавим для нас у цьому зв'язку є свідчення російського лексикографа В. Даля, що фіксує в сучасній йому російській мові дієслова рос. *снєдѣти*, *снѣсти* зі значеннями “съедать, съестъ; кушать, скушать, питаться чем, употреблять в пищу, насыщать голод свой” [див.: 2, т. 4, с. 250], де слово, що є предметом нашого аналізу, рос. *снєдѣти*, маючи ядерну сему “з'їдати”, є суфіксальнонаголошеним. Однак він фіксує також російські діалектні словоформи (до яких він, гадаємо, частково зараховує й

українські) *снїдати*, *снїдати* “завтракати, закусувати, перехватувати; полудновати” [Там само], де рос. *снїдати* і *снїдати*, маючи вже новітнє семантичне ядро “снідати”, мають разом із цим і інноваційне кореневе наголошення. З цього можна зробити той висновок, що давні утворення *снїдѣти* “з’їдати” // *снїсти* “з’їсти”, встановивши між собою видові відношення, тотожні з сучасними українськими *з’їдѣти* // *з’їсти*, випали з подальшої мовної еволюції. У якійсь зі слов’янських мов вони могли залишитися як архаїзми, у іншій – взагалі вийшли з ужитку. Таким чином, подальші зміни тут були викликані розвитком нової семантики, пов’язаної, у свою чергу, зі словотворенням.

Подальші зміни, і насамперед важливі для нас акцентні, можемо представити вже у вигляді відомої нам схеми: *снїдѣти* (недок. вид) → *поснїдѣти* (двовидове). Далі з’являються словоформи недоконаного виду 2-го ступеня з суфіксом *-ува-* (*-юва-*), які у “Словарі української мови” зафіксовані у складі видових пар нового зразка, див.: *доснїдувати* – *доснїдую*, *доснїдуєш*, док. в. *доснїдати* – *доснїдаю*, *доснїдаєш* [9, т. 1, с. 430; див. також: 10, т. 2, с. 386]. Див. також у сучасній мові: *підснїдувати* – *підснїдую*, *підснїдуєш*, недок., *підснїдати* – *підснїдаю*, *підснїдаєш*, док. [10, т. 6, с. 504]. Знову ж таки, тут, як і в попередньому випадку, словоформи з наголошенням суфіксом *-а-* виявили свою непридатність у новій граматичній системі, тому роль утворень з *-ува-* у словотвірному гнізді цього кореня зростала. Маємо цікаве підтвердження тому у словнику того ж В. Даля. За його свідченням, саме в тих діалектах російської мови (у тому числі і діалектах мови української), що мають кореневонаголошені *снїдати* і *снїдати* з основним значенням “снідати”, зафіксоване також семантично тотожне утворення рос. *снїдовати*, *снїдовати* [див.: 2, т. 4, с. 250]. Українське діалектне мовлення й досі знає суфіксальнонаголошене слово *снїдѣти*, що є залишком його давнього акцентного стану. Скажімо, у мовленні І. Франка таке наголошення цього слова – звичайна річ, див.: *Махає твером, в гїлідї машерує, / На вартї мерзне в днї і в ночї чує, / В їбунках прїє, коміснїак снїдає, – / Гей, хто на світї кращу долю має?* Однак нам важливіше підкреслити ту обставину, що суфіксальний наголос загалом довше затримувався в префіксальних утвореннях, для чого, як уже сказано, було більше підстав з огляду на потребу в них виражати видове значення, пор.: *снїдати* [4, с. 890], але *поснїдѣти* [4, с. 716]. Зрештою ж, кореневе наголошення й тут стало панівним: первісно суфіксальнонаголошене слово *снїдѣти*, пройшовши коло перетворень, стало кореневонаголошеним словом *снїдати*.

Ми не виявили жодного випадку, щоб дієслово *обїдати* було зафіксоване як суфіксальнонаголошене *обїдѣти*, крім одного, де воно зафіксоване у вигляді двоноголошеного *обсїдѣти* [див.: 3, т. 4, с. 133]. Однак у

нас немає жодного сумніву, що слово *обідѣти* первісно постало за тією ж самою словотвірною моделлю, що й слово *снідѣти*, тобто первісним його значенням було “об’їдати, об’їдатися” у розумінні “багато їсти”. Таким чином, його первісним наголошенням було *обідѣти* – те саме, що в сучасному українському *об’їдѣти*. Скажімо, навряд чи якийсь інший наголос, крім *обідѣти* – *обідѣю*, *обідѣши* (колонний суфіксальний), можна добачити у зразку народного мовлення *Понад сагою / Дніпрвою / Молодий козак обід обідає, / Не думає, не гадає, / Що на його молодого, / Ще й на чуру малого, / Біда настає* [13, с. 83].

Згідно з українським народним розпорядком триразового харчування, обід вирізнявся тим, що був найситнішим, див.: “Їжа розподіляється протягом дня так. О 7-й – 8-й годині буває сніданок, що складається з капусти, коржів, куліша або локшини з салом <...> За обідом сідають об 11-й годині і пізніш <...> Обід складається з борщу з салом і каші зі смальцем... На вечерю задовольняються залишеним від обіду або юшкою й галушками” [8, с. 194]. Гадаємо, давньоруське *обѣдати*, *обѣдаю* – *grandere* [11, т. 2, с. 585] насамперед означало “споживання великої кількості їжі”, тоді коли значення власне “обідати” мало давньоруське *обѣдовати*, *обѣдию* [див.: 11, т. 2, с. 585]. Підтвердженням цього є й семантика віддієслівних іменників давньоруської мови *обиѣдание* “ненажерливість” [11, т. 2, с. 514], *обѣдание* “ненажерливість” [11, т. 2, с. 585], *обѣденіе* “об’їдання” [Там само]. Доказом первісної акцентної тотожності *обідѣти* та *об’їдѣти* можуть бути також російські народні приповідки, очевидно, римовані, див.: “Тебе звали обедать, а ты пришел объедать”, “Обедай, да не объедай” [2, т. 2, с. 638].

Подальші еволюційні зміни відбувалися вже за відомою нам схемою. Сталося так, що в утвореннях цього кореня вони, очевидно, відбулися раніше, тому слідів давнього акцентного стану цих утворень нам виявити не вдалося. У “Словарі української мови” зафіксовано вже видові пари нового зразка, див.: *дообсдувати* – *дообсдаю*, *дообсдуєш*, док. в. *дообсдати* – *дообсдаю*, *дообсдаєш* [9, т. 1, с. 421; див. також: 10, т. 2, с. 368]; див. також: *нідообсдувати* – *нідообсдую*, *нідообсдуєш*, недок., *нідообсдати* – *нідообсдаю*, *нідообсдаєш* [10, т. 6, с. 475]. Підставою для наших міркувань у цьому випадку були здебільшого загальна логіка та аналогія. Однак тут зовсім не так, щоб факти були проти нас. Ті факти, що ми виявили, гадаємо, за нас. А відсутні – звичайно, рації не мають, – як завжди. Логіка мовознавчого аналізу, співвідносна з логікою розвитку мови, – теж факт. І – переконливий. Звичайно, на нашу скромну думку.

Л і т е р а т у р а :

1. Библия. – М. : Рос. библ. общество, 2001. – 1658 с.

2. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. / В. Даль. – М. : Terra-Terra, 1995.
3. *Етимологічний словник української мови* : у 7-х т. – Т. I–VI. – К. : Наукова думка, 1982. – 2006.
4. *Желеховський Є.* Малоруско-німецький словар : у 2-х т. / Є. Желеховський, С. Недільський. – Львів, 1884–1886.
5. *Задорожний В.* Акцентна альтернація при видотворенні як словотвірний чинник / В. Задорожний // Українська мова. – 2003. – № 3–4. – С. 56–64.
6. *Задорожний В. Б.* Ознаки акцентної нестабільності дієслів на *-ати* на тлі формування ними видових пар / В. Б. Задорожний // *Studia Linguistica* : зб. наук. праць. – Вип. 8. – К., 2014. – С. 354–360.
7. *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* / підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1973. – 541 с.
8. *Милорадович В. П.* Життє-бытє лубенского крестьянина / В. П. Милорадович // *Українці* : народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1991. – С. 170–341.
9. *Словарь української мови* : в 4-х т. / за ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909.
10. *Словник української мови* : в 11-х т. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
11. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка : в 3-х т. – СПб., 1893–1903.
12. *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. – М. : Русский язык, 1994. – 842 с.
13. *Украинские народные думы*. – М. : Наука, 1972. – 560 с.

Задорожний В. Б. Акцентологический аспект в этимологических исследованиях.

*Статья представляет собой попытку показать, как анализ акцентных процессов, происходящих (или тех, которые произошли) в системе украинского глагола, может стать вспомогательным и даже определяющим фактором в этимологических исследованиях. Конкретному этимологическому анализу подлежат в статье слова **обідати** и **снідати**, имеющие этимологически единый корень, однако определяющим для исследования является поиск новой методологии. Семантико-словообразовательный анализ глаголов обнаруживает особенную продуктивность в связи с их видообразовательной деятельностью, сопровождаемой, в свою очередь, закономерными акцентными изменениями.*

Ключевые слова: *акцентные преобразования, видовые отношения, совершенный / несовершенный вид, ударение (корневое, суффиксальное), словообразовательная цепочка.*

Zadorozhnyi V. B. Accentual aspects in etymological studies.

*The article is an attempt to show how an analysis of the accentual processes that are occurring (or have occurred) in the system of the Ukrainian verb might become a helpful and even a definitive aspect in etymological research. The article contains specific etymological analysis of the words **obidati** and **snidati**, which have, etymologically, a single radical, however, it's the search for a new methodology that is definitive to the research. Semantic and word-formative analysis of the verbs is particularly productive in this case due to these verbs' speciation activity, followed by natural accentual changes.*

Keywords: *accentual transformations, aspectual correlation, perfective / imperfective aspect, accent (radical, suffixal), word-formative chain.*